

№ 29 (2020) стор. 22–29

The National Academy of Fine Arts and Architecture

Ukrainian Academy of Fine Art. Research and Methodology Papers

ISSN 2411–3034

Website: <http://naoma-science.kiev.ua/>

УДК 7.038

ORCID ID 0000-0002-3830-3563

DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.29.2020.22-29>

Андрій Блудов

доцент кафедри живопису НАОМА

abfaen@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПІДХОДУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ У ЖАНРІ МІСЬКОГО ПЕЙЗАЖУ

Анотація. У статті розглянуто особливості сприйняття міського середовища як специфічного феномена. Досліджені художні роботи групи сучасних українських художників, зокрема П. Макова, О. Сая, Л. Джуряєвої, О. Придувалою в жанрі міського пейзажу з точки зору концептуального підходу, що сприяє розумінню загальної тенденції розвитку цього жанру. Зважаючи на те, що кожен художник відтворює річ або явище через призму власного сприйняття, а його уявлення про місто є певним відбитком особистих асоціацій, отримуємо можливість виявити своєрідність художнього образу міських пейзажів, котра базується на властивій для сфери мистецтва суб'єктивності та емоційності як сприйняття, так і відтворення.

Ключові слова: місто, міський пейзаж, урбаністика, концептуальний підхід, художній образ, образотворче мистецтво.

FEATURES OF THE CONCEPTUAL APPROACH OF CONTEMPORARY UKRAINIAN ARTISTS IN THE GENRE OF URBAN LANDSCAPE

Andriy Bludov

Abstract. The article examines the features of the perception of the urban environment as a specific phenomenon. The article considers the artistic works of a group of contemporary Ukrainian artists P. Makov, A. Sai, L. Dzhuraev, A. Priduvalov in the genre of urban landscape from the point of view of a conceptual approach, which allows us to understand the general direction of development of this type of genre. The works of contemporary Ukrainian artists reflect how a modern city creates an endless combination of connections between different aspects of life and the corresponding various forms and impressions. The article analyzes the works that the authors demonstrated as their reflections on changes in the urban environment in special creative projects. The urban environment causes a creative person to strive to convey his atmosphere, images, rhythms in his own language. For centuries, artists have depicted the urban space, but it was in the twentieth century that the transformation of the urban environment into an urban one contributed to the fact that the city became a source of special inspiration for subsequent times. The theme of urbanism is specific in the work of contemporary Ukrainian artists, where the very phenomenon of the city is the basis of creative inspiration. The aim of this work is to study the conceptual and programmatic works of contemporary Ukrainian artists to reveal the theme of urbanism in painting and the main trends in displaying the city as a concept in the work of artists.

Keywords: city, urban landscape, urban environment, conceptual approach, artistic image, fine arts.

Постановка проблеми. Відомий американський фахівець з теорії містобудування та психології сприйняття архітектури Кевін Ендрю Лінч у науковій праці «Образ міста» (1960), розробив теорію про форму сприйняття міського середовища, припустивши як фізичне середовище вловлює і змінює тимчасові процеси. На його думку:

Подібно твору архітектури, місто являє собою конструкцію в просторі, але гігантського масштабу, щось таке, що можна сприймати тільки за тривалістю часу (...) У різних ситуаціях і для різних людей лад міста перевертається, порушується, розтинається або зовсім відкидається (...) В будь-який момент тут все набагато більше, ніж око здатне розрізнити, чим вухо розчути (...) Все сприймається не само по собі, а по відношенню до оточення, до взаємопов'язаних ланцюжків подій, що відбуваються, до згадки про перший досвід (...) У всякого містянина є свої асоціації, пов'язані з якою-небудь частиною міста (Лінч 15).

Таким чином художній образ міста базується на існуванні міста, тоді, як концепт як система уявлень про місто як феномен, свідчить про особистісне ставлення художників до міського середовища.

Актуальність дослідження. Сприйняття міста викликає у творчої людини прагнення передати його атмосферу, образи, ритми властивою йому мовою. Століттями художники зображували міський простір, однак лише у ХХ столітті перетворення міського середовища в урбаністичне сприяло тому, що місто стало джерелом особливого натхнення на майбутнє.

Тема урбанізму є своєрідною для творчості сучасних українських художників, а її основою є сам феномен міста, яке надихає художників на творчість.

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями є безпосереднім, оскільки автор на основі багаторічного творчого й педагогічного досвіду розкриває концептуальний підхід сучасних митців до інтерпретації образу міста. Дана практика знайшла відображення і в практиці і в навчальній програмі творчого факультету НАОМА. Науковою основою роботи є системний підхід до класифікації та аналізу творів сучасних українських

художників, що демонструє актуальність теми урбанізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жанр міського пейзажу здебільшого був досліджений в наукових працях таких російських мистецтвознавців та культурологів, як В. Ванслов, О. Вільке, Ю. Горелова, В. Курилов, М. Маковенко та інші. Крім того, чимало публікацій вітчизняних фахівців на цю тему можна побачити в численних журнальних анотаціях до виставок сучасних українських художників (Сай, Браиловская, та Маков). Здебільшого цей жанр презентований у традиційному живописі, чого замало для визначення особливостей концептуального підходу в жанрі міського пейзажу як специфічного явища в образотворчому мистецтві. Відсутність монографій про творчу діяльність окремих українських художників початку ХХІ ст. не дає змоги відтворити повну картину формування цього напрямку в мистецтві нашої доби. Однак невелика кількість студій не завадить аналізу особливостей концептуального підходу в жанрі міського пейзажу живопису початку ХХІ ст. Найбільшу кількість досліджень на цю тему можна побачити в численних журнальних публікаціях вітчизняних мистецтвознавців, що є анотаціями до виставок сучасних українських художників, зокрема Artukraine, Focus, Actual-art та інші.

Визначення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. У статті увагу зосереджено на особливостях сприйняття міського середовища художниками як специфічного феномена.

Новизна наукового дослідження. У процесі висвітлення теми автор ставить за мету дослідити творчі й програмні роботи сучасних українських художників у жанрі міського пейзажу для з'ясування особливостей їхнього художнього мислення, сприйняття та концептуального підходу до художньої реалізації ідей.

Методологічне значення авторських розробок полягає в міждисциплінарному підході до розгляду даної теми, що поєднує мистецтвознавство, культурологію, філософію. Кожна з галузей знань розкриває особливості феномену міського пейзажу, репрезентованого творчими практиками українських митців.

Виклад основного матеріалу. Як жанр, міський пейзаж відомий з давнини, ще на античних

фресках можна побачити пейзажні міські мотиви. На кожному історичному етапі предметом уваги художника-пейзажиста була архітектура та урбаністика, що призвело до чіткого розподілу міського пейзажу на такі піджанри як ведута (т. з. архітектурний), в якому з високою точністю, близькою до фотографічної, відображували деталі будівель та споруд; капричіо — види з руїнами, як правило, античними, найчастіше неіснуючими, вигаданими; індустріальний, що виник з розвитком промисловості та появою заводів, мостів, залізниць; урбаністичний, в якому зображуються атрибути урбаністичного середовища міст. До останнього відносять й футуристичну урбаністику, що зображує мегаполіси майбутнього.

Міський пейзаж, досить яскраво представлений у творчості представників експресіонізму XIX ст., продовжує бути актуальною темою і на сьогоднішній день для сучасних вітчизняних художників. Мистецтво передбачає чуттєво-емоційне сприйняття дійсності, а також її суб'єктивне відображення. Художник через призму свого сприйняття передає те, що його оточує. Емоції і спогади, передані живописцем в картинах, безпосередньо пов'язані з його особистою історією взаємин з містом як в минулому, так і в сьогоденні, а також зі змінами, що відбулися в містобудівному середовищі та їхнім сприйняттям художником (Маковенко 41–49). Такий взаємозв'язок простежується в усіх міських пейзажах, написаних у різні епохи й часи.

Саме талановиті художники передають у своїх роботах не просто архітектурні споруди, але й атмосферу і дух часу. Тільки митець може відчутти й сприйняти те, чого не може відчутти й сприйняти звичайна людина, водночас кожен з художників відтворює своє бачення міста по-своєму (Горелова 74–89). Дослідник міських пейзажів м. Новосибірська (РФ) В. Н. Курілов зауважив, що «кожен художник привносив в зображуваний ним пейзаж своє світовідчуття, своє сприйняття одного й того ж міста, вулиці, будівлі».

Образ міста є невід'ємною частиною пейзажного жанру. Водночас у сучасному творчому доробку українських художників існує так званий концептуальний підхід до відображення власних чуттєво-емоційних вражень і роздумів на тему такого явища, як містобудівне утворен-

ня. На початку XXI століття українські художники створили низку яскравих робіт, присвячених тематиці архітектурного простору міста. В них відображена як реальна предметність, так і просторовість, і роздуми про теперішнє й майбутнє життя міста. Кожен автор опосередковано передає свої ідеї й емоційно-естетичні оцінки сучасного міського середовища.

Незворотні зміни міського середовища демонструє творчість Олесі Джураєвої. Її роботи, виконані у традиційній техніці ліногравюри, оспівують красу міської повсякденності, естетику промислових зон та нових споруд.

Мене дійсно і чіпає, і надихає моє повсякденне життя. Я намагаюся шукати якісь нові ракурси в повсякденності, якісь історії навколо мене. Це, напевно, не емоція, а скоріше констатація факту. Я фіксую те, що мене оточує, а так як я працюю довго, то втрачаються якісь моменти, пов'язані з емоціями. Але залишається первісний порив, який спонукав відобразити ту чи іншу ситуацію — вважає авторка (Браиловская, Олеся Джураєва).

Її роботи, виконанні за допомогою колажу, віддзеркалюють спостереження за змінами у місті, в якому вона живе і працює. Роботи, що увійшли до серії «Reflection» (2018), продовжують тему міського пейзажу Києва, розпочату в серії «Там, де я», оспівуючи еволюцію архітектури міста.

Прикладом двох різних підходів до зображення сучасного міського пейзажу є виставка Олесі Джураєвої та Олександра Богомаза «Місто. Спостереження», що відбулася у вересні 2020 року в кураторському проєкті Олексія Малих «Ти не я». Міський пейзаж втілюється в авторів як спостереження за життям Києва, його вулицями і будівлями за допомогою двох цілковито різних шляхів. Обидва автори розглядають місто як штучне, створене людиною середовище для комфортного проживання, що має особливу життєдіяльність як організм, що розвивається і, насамперед, впливає на своїх мешканців: стримує, обмежує їх, або навпаки, укорінює, надає їм захисту (*in. 1*).

Тонка, вишукана графіка Джураєвої відтворює тисячі подробиць, зображує сонячні відблиски на скляних поверхнях, демонструє натовп мешканців міста, що вічно поспішають.

a

б

Іл. 1. Емоційне вираження образу міського пейзажу як особистого спостереження:

a — О. Джураєва. Із серії «Місто». Ліногравюра. 2016 (?).

(Проект «Місто. Спостереження». *МІТЕЦ*);

б — О. Богомаз. «Місто К. / Частина 1». Пастель, акрил на папері. 2017 (?).

(Проект «Місто. Спостереження». *МІТЕЦ*)

За допомогою традиційних засобів ліногравюри О. Джураєва показує як поєднання статичності архітектурних споруд з активним рухом жителів міста призводить до мерехтливого образу міста, в якому живе й працює художник, міста, що розвивається у часі і просторі.

Живопис О. Богомаза навпаки, має брутальні, навмисно наївні, спрощені до схем риси — безлюдні двори, спальні райони, що перетворюються на плани, саме таким чином автор передає особисте відчуття міста. За допомогою активних кольорів пастелі та акрилу митець відтворює на папері відчуття міста як монументального, незмінного явища. Зображені споруди в його роботах постають у вигляді символу міста, як артефакти, атрибути міського буття.

Варто зауважити, що виставка «Місто. Спостереження» стала першим кроком у серії кураторського проекту О. Малих «Ти не я», задуманого як діалог двох авторів, як розгляд двох різних бачень однієї теми, пов'язаної з людським буттям. Наступна виставка «Granny Світ» продовжує кураторський проект «Ти не я». Вона об'єднує яскраві, динамічні роботи О. Придувалової, — котра віддає перевагу яскравим емоціям, зображуючи міське середовище сучасним, рухливим — ринки, центральні площі невеличких містечок, вокзали, — з роботами молодої художниці Наталії Колесник, випуск-

ниці майстерні О. Малих, живописні твори якої передають її спогади про рідних, розповідають про минуле, начебто авторка перемальовує на свій лад фотографії.

Відома українська художниця Олена Придувалова присвятила свою творчість міському пейзажу Києва. Головні персонажі її робіт — «портрети» вулиць, будинків, арок, кутів, каріатид. Художниця висвітлює своє бачення міста за допомогою кольору. Максимальна інтенсивність кольору і світла допомагають якнайкраще передати емоції, враження, що дуже важливі для її творчості. Для О. Придувалової кожен будинок, вулиця, дерево дають натхнення, а її роботи несуть спокій та радість буття (Брайловская, Елена Придувалова).

Творче кредо О. Придувалової — мінімум засобів і максимум виразності. Авторка надає перевагу фіксації особистого перебування в міському середовищі, через що відтворює в роботах міські історії як особливі емоційні події життя, завдяки чому її пейзажі створені на межі з театральною казкою. Жанрові сцени, зображуючи міський побут, по-новому розкривають місто, що перетворюється як в місце дії, так і середовище проживання. Найважливішою частиною її картин є характерний художньо-символічний зміст, що виражає авторське ставлення до події. Така своєрідна виразність робіт О. При-

дувалової дає змогу в образній, наочній, яскравій формі розкрити життєву сутність міського середовища, передати її емоційне ставлення до міста, до його буття.

Подібний діалог різних художніх методів й підходів варто розглядати також і в інших художників, крізь призму їхнього сприйняття міста як організму, що формується та розвивається у просторі і часі.

Інтерес митців, сформований упродовж минулого століття до таких урбаністичних об'єктів і символів як залізниця, вокзали, інженерне облаштування територій тощо, призвів до переважання у творчості художників образу міста як індустріального організму. Зображення мегаполісу у вигляді міського пейзажу підштовхнуло художників до роздумів про зміни, які відбуваються в міському середовищі, що й визначило декілька напрямків у цьому жанрі.

О. Сай досліджує реалії сучасного міста, побут та звичаї корпоративної культури офісів мегаполісу, застосовуючи офісну програму Excel з початку 2000-х років. Його роботи візуально нагадують великі таблиці, заповнені фрагментами кварталних звітів, кошторисів тощо, та являють собою широкоформатні принти, які фонтанують яскравою палітрою кислотних кольорів. Тема урбаністичних пейзажів, дуже жорстких, неживих, піксельних, асоціюється з рекламним повідомленням, що активно впливає на свідомість сучасного містянина. Художник розкриває зміст міського простору, в якому більшість сучасних людей проводить основну частину свого часу. Митець у своїх творах показує суть цього потоку безперервного інформаційного масиву, що захаращує реалії нашого життя.

Головні теми дослідження художника — це глобалізація, індустріалізація, співвідношення масового й індивідуального. Одна з його відомих серій, «Новий пейзаж», присвячена будівництву сучасного урбанізованого середовища, де художник фіксує образи міста, що безперервно будується та активно нав'язує себе. О. Сай демонструє як нав'язливість нової забудови створює проблему знищення історичних будівель, руйнування існуючого архітектурного міського ансамблю (Сай, Новый).

Засновник нового напрямку EXCEL-ART у сучасному мистецтві О. Сай, як і О. Придува-

лова, використовує в роботах яскраві кольори. Але якщо О. Придувалова використовує їх як емоційний акцент, спрямований на позитивний настрій, то О. Сай вживає надто яскраві кольори для іншої мети — щоб передати враження віртуального безперервного потоку інформації, властивого для культури сьогодення. Якщо в роботах О. Придувалової присутня динамічність мазків фарби, що відтворює рух перехожих і транспорту на київських вулицях, то в роботах О. Сай статичні чарунки комп'ютерної програми Microsoft Excel працюють як пазли, що наповнюють картину міського буття, на кшталт складових елементів містобудівної структури. Саме таким чином художник розповідає про життя офісного світу, пов'язаного з існуванням сучасних мегаполісів (*ил. 2*).

Дещо відособлено знаходиться творчість українського художника П. Макова, чий філософський підхід полягає в парадоксальному зіставленні реального з ірреальним. Більшість його робіт, виконаних у традиційній техніці офорта, об'єднує загальний концепт, пов'язаний як з текстом, так і з ландшафтом, що віддзеркалює їхнє взаємопроникнення та взаємозалежність. Таким чином художник поєднує у своїх творах традиційність техніки виконання та найсучасніше філософське розуміння часу і простору. Його творчі проекти — це роздуми про те, як віднайти своє місце у соціумі, який часом нав'язує нам свою волю. На думку Макова, мистецтво є соціальним явищем, котре віддзеркалює як позитивні, так і негативні сторони соціуму, але саме перебуваючи в соціальному середовищі, спостерігаючи за процесами, які відбуваються, художник отримує стимул до творчості.

Найбільш значущими проектами автора можемо вважати цикли «Сад», «Utopia», «Книга днів», «Paradiso Perduto». У всіх роботах так чи інакше окреслене (в поодиноких описане) деяке примарне місце, що має, проте, стосуюнок до реального (*ил. 3*). Графічні проекти-серії П. Макова «Утопія», «Книга днів», «Мішень», «Сади» мають не тільки метафоричну підоснову, але й відображають смислове ставлення і роздуми автора над проблемами буття. Загалом уся творчість Макова пов'язана з осмисленням теми місця, насамперед урбаністичного ландшафту.

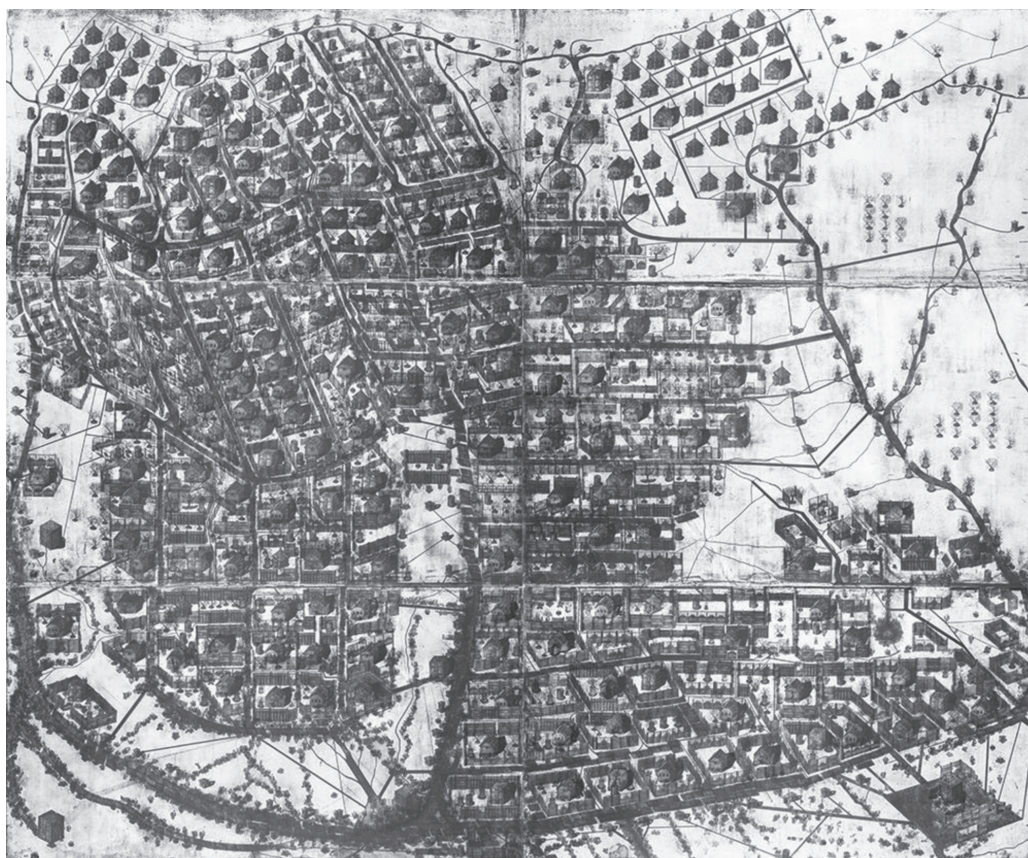

а

б

Іл. 2. Колірна контрастність образу міських пейзажів:
а — О. Придувалова. Серія «Євбаз». Полотно, акрил. 2017;
(«Свята і будні» Олени Придувалової, *Музей українського живопису. Дніпро*);
б — О. Сай. «Мені це мариться». Алюмінієва композитна панель. 2011.
(Баздирєва Ася, ArtUkraine)

Іл. 3. Осмислення теми міста як однієї з ключових у творчості П. Макова
(проект «Paradiso Perduto», 2012–2014) (Paradiso Perduto, *Pavlo Makov*)

Розроблений художником у 2006 році концепт проекту «Сад», на його думку, полягав у тому, що

... поняття «САД» — це метафора нашого життя, один з найстаріших її символів... Ідея саду мені тому і близька, що базується на щоденній праці. Там немає можливості розслабитися — інакше будуть джунглі. У цьому сенсі сад є якоюсь золотою серединою, символом гармонії людини і з самим собою, і з природою. Сад — ідея, яка розтягнута в часі, вона об'єднує багато поколінь (Маков, Нет у нас Людовика XIV!).

Проект художника «Утопія» досліджує метаморфози індустріального харківського пейзажу, зміни міського середовища, особисті історії та враження, отримані упродовж 1992–2005 років, які зафіксували реалії минулих десятиліть. Світ підсвідомості в його роботах виражений графічними зображеннями міського середовища разом з фотографічними відбитками, асоціативні ряди заповнюють площину картини на кшталт старих креслень, що мають символічність, водночас графічні матеріали пов'язані з текстом.

Вартий уваги також цикл робіт П. Макова «Мікрорайон» (2018), що увійшов до проекту «Місто». Композиція, просторова побудова картин сприяє відтворенню складної внутрішньої організації міської структури. Ці роботи написані автором як архітектурне креслення генплану, що зумовлює певну асоціативність побудови картини з міським організмом, а також з подіями, що відбуваються в міському просторі, передаючи як суб'єктивне емоційне навантаження, так й абстрактний сенс феномена міста.

Останній проект художника — «Зошит без однієї сторінки» (2018) — складається із зошита

для замальовок, артбука та плану вигаданого міста «До По», який має жорстку структуру вертикалей і горизонталей, та складається з житлових будинків трьох типів, фабрик-складів, димових труб і оглядових веж. Художні практики Макова ще з 1990-х років сфокусовані на проблемі присутності, усвідомлення подальшої трансформації місця, в якому живеш (Маков, Зошит).

Висновки. У творчості сучасних українських художників спостерігаємо, з одного боку, прагнення передати стрімкі зміни сучасного міста, а з іншого — бажання показати, що зміни міського простору подібні до змін у всесвіті. Такий процес створення нового світоустрою стосується не тільки матеріального світу, а й світогляду. Саме загальний хід розвитку світогляду відображають у своїй творчості українські художники П. Маков, О. Сай, Л. Джураєва, О. Придувалова. У їхніх роботах віддзеркалене сучасне місто з нескінченною комбінацією сполучень різних сторін життя і відповідних до них різноманітних форм і вражень. Багатство творчих прийомів у зображенні такого розмаїття зумовили особливості в зображенні міського пейзажу в українському живописі ХХІ століття.

Перспективи використання результатів дослідження не обмежуються практичними завданнями з композиції для студентів IV та V курсів творчого факультету НАОМА, вони можуть бути корисними і під час індивідуальної практики молодих художників, їх можна викладати як спецкурс з історії українського образотворчого мистецтва, і під час проведення майстер-класів за участі відомих художників, для яких тема урбаністики є творчим пріоритетом.

Цитовані праці

- Баздирева, Ася. Цифровое счастье пользователя жизни. *ArtUkraine*. 25 Авг. 2020. <<https://artukraine.com.ua/a/cifrovoye-schaste-polzovatelya-zhizni/#.X3oEFHVn3ct>>
- Браиловская, Галина. Елена Придувалова: «Для меня важен цвет и эмоции». Веб. 25 Септ. 2020. *In-Art*. <<http://be-inart.com/post/view/1254>>
- Браиловская, Галина. Олеся Джураева: «Графика открывается только настойчивым». *In-Art*. Веб. 25 Септ. 2020. <<http://be-inart.com/post/view/1265>>
- Горелова, Юлия. Город как концепт и визуально-художественный образ. *Урбанистика*. 1 (2018): 74–89. Печать.
- Курилов, Владимир. Архитектурный пейзаж Новосибирска в аспекте изобразительного искусства. Приближение к теме. *Региональные архитектурно-художественные школы*. 1 (2016): 288–299. Печать.
- Линч, Кевин. *Образ города*. Пер. с англ. В. Л. Глазычева. Под ред. А. В. Иконникова. М.: Стройиздат, 1982. Печать.

- «Павел Маков: «Нет у нас Людовика XIV!»» *OBOZREVATEL*. Веб. 25 Серп. 2020 <<https://www.obozrevatel.com/news/2010/11/19/404446.htm>>
- Маков, Павло. «Авторські книжки» та щоденники. К.: Артбук, Дух і літера, 2007. Друк.
- Маков, Павло. «Зошит без однієї сторінки». *IZOLYATSIA*. Веб. 25 Серп. 2020 <<https://izolyatsia.org/ru/project/dopo>>
- Маковенко М. В. «Образ родного города глазами томских художников». Городской пейзаж в мировом искусстве и в системе художественного образования. «*Электронная библиотека (репозиторий) Томского государственного университета*». 2016: 41–49. Веб. 28 Серп. 2020 <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000555593>
- Маковенко, М. В. Образ родного города глазами томских художников // Городской пейзаж в мировом искусстве и в системе художественного образования: Сборник статей по материалам научной конференции с международным участием. Томск, 25–27 февраля 2016 г. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2016. С. 41–49.
- Проект «Місто. Спостереження». *MITEC*. Веб. 25 Серп. 2020 <<https://mitec.ua/proekt-misto-sposterezhennya>>
- Сай, Алексей. «Новый пейзаж». *Abramovych Art*. Веб. 25 Серп. 2020 <https://abramovych.art/articles/view/12>
- «Свята і будні» Олени Придувалової. *Музей українського живопису*. 25 Серп. 2020. <<http://museum.net.ua/news/svyata-i-budni-oleni-priduvalovo%D1%97/>>
- Paradiso Perduto. Pavlo Makov. Веб. 25 Серп. 2020. <<https://www.makov.com.ua/ua/work/paradiso-perduto#1/0/0>>

References

- Bazdiryeva, Asya. Cifrovoe schast'e pol'zovatelya zhizni. *ArtUkraine*. 25 Avg. 2020. <<https://artukraine.com.ua/a/cifrovoe-schaste-polzovatelya-zhizni/#.X3oEFHVn3ct>>
- Brailovskaya, Galina. Elena Priduvalova: «Dlya menya vazhen tsvet i emotsii». *In-Art*. Веб. 25 Серп. 2020 <<http://be-inart.com/post/view/1254>>
- Brailovskaya, Galina. Olesya Dzhuraeva: «Grafika otkryivaetsya tolko nastoychivym». *In-Art*. Веб. 25 Серп. 2020 <<http://be-inart.com/post/view/1265>>
- Gorelova, Yuliya. Gorod kak koncept i vizual'no-khudozhestvenny'j obraz. *Urbanistika*. 1 (2018): 74–89. Pechat'.
- Kurilov, Vladimir. Arkhitekturny'j pejzazh Novosibirsk v aspekte izobrazitel'nogo iskusstva. Priblizhenie k teme. *Regional'ny'e arkhitekturno-khudozhestvenny'e shkoly'*. 1 (2016): 288–299. Pechat'.
- Linch, Kevin. *Obraz goroda*. Per. s angl. V. L. Glazycheva. Pod red. A. V. Ikonnikova. M.: Stroyizdat. 1982. Pechat.
- Makov, Pavlo. *Avtors'ki kny'zhky' ta shhodenny'ky'*. K.: Artbuk, Dux i litera, 2007. Druk.
- Makovenko M. V. «Образ родного города глазами томских художников». *Gorodskojpejzazh v mirovom iskusstve i v sisteme khudozhestvennogo obrazovaniya*. «*Elektronnaya biblioteka (repozitoriy) Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*». 2016: 41–49. Веб. 28 Серп. 2020 <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000555593>
- Proekt «MISTO. SPOSTEREZHENNYA». *MITYeCz*. Веб. 25 Серп. 2020. <<https://mitec.ua/proekt-misto-sposterezhennya>>
- «Pavel Makov: «Net u nas Lyudovika XIV! !»» *OBOZREVATEL*. Веб. 25 Серп. 2020 <<https://www.obozrevatel.com/news/2010/11/19/404446.htm>>
- Makov, Pavlo. Zoshy't bez odniyeyi storinky'. *IZOLYATSIA*. Веб. 25 Серп. 2020 <<https://izolyatsia.org/ru/project/dopo>>
- Saj, Aleksej. «Novy'j pejzazh». *Abramovych Art*. Веб. 25 Серп. 2020 <https://abramovych.art/articles/view/12>
- Svyata i budni Oleny' Pry'duvalovoyi. *Muzej ukrayins'kogo zhy'vopy'su*. 25 Серп. 2020. <<http://museum.net.ua/news/svyata-i-budni-oleni-priduvalovo%D1%97/>>
- Paradiso, Perduto. Pavlo Makov. Веб. 25 Серп. 2020. <<https://www.makov.com.ua/ua/work/paradiso-perduto#1/0/0>>

Подано до редакції 09.12.2020

Рецензенти:

Ольховська О. В. — кандидат архітектури, доцент кафедри ДАС КНУБА;

Мазур В. П. — кандидат мистецтвознавства, доцент.